

ELITY

Archeologický ústav
AV ČR, Brno

Velkomoravské elity z Mikulčic
Lumír Poláček et al.

ELITY

Archeologický ústav AV ČR, Brno
Brno 2022

Velkomoravské elity z Mikulčic
Lumír Poláček et al.

Kniha byla připravena s podporou Grantové agentury ČR,
číslo projektu GA17-01878S (Životní styl a identita velkomoravské aristokracie:
archeologická a bioarcheologická analýza dokladů nejvyšších elit v Mikulčicích)

Kniha byla vydána s finanční podporou Akademie věd České republiky

Kniha vznikla s Institucionální podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO:
68081758 – Archeologický ústav AV ČR, Brno, v. v. i.

Recenzenti:

Univ.-Prof. Dr. Falko Daim

Doz. Ao. Univ.-Prof. Dr. Maria Teschler-Nicola

Akademie věd
České republiky

Archeologický ústav
AV ČR, Brno

© Archeologický ústav AV ČR, Brno, v. v. i., a autoři

Hlavní autor: Lumír Poláček

Spoluautoři v abecedním pořadí: Peter Baxa, Šárka Bejdová, Lucie Bigoni, Petra Brukner Havelková,
Jaroslav Brůžek, Hana Brzobohatá, Helena Březinová, Sylva Drtikolová Kaupová, Luděk Galuška,
Matej Harvát, Marek Hladík, Michal Hlavica, Jiří Hošek, Alexandra Ibrová, David Kalhous, Jiří Košta,
Pavel Kouřil, Lenka Kovačiková, Šárka Krupičková, Jakub Langr, Michaela Látková, Jiří Macháček,
Marian Mazuch, Estelle Ottenwelter, Rudolf Procházka, Dana Rohanová, Hedvika Sedláčková,
Vladimír Sládek, Petra Stránská, Šimon Ungerman, Lucie Valášková, Jana Velemínská,
Petr Velemínský, Eliška Zazvonilová

ISBN 978-80-86023-48-9

ISBN 978-80-7524-058-3 (online; pdf)

DOI 10.47382/arub2022-03

Obsah

9 Úvod

13	1	Mojmírovská Morava v 9. století
15	1.1	Mojmírovská Morava v 9. století
22	1.1.1	Evropa v 9. století
31	1.1.2	Franská integrace periferních regionů
38	1.1.3	Písemné prameny
42	1.1.4	Sídelní terminologie <i>Fuldských letopisů</i>
47	1.2	Hledání identity. Mojmírovci, Moravané a povaha moci
51	1.2.1	Karolinské importy na Velké Moravě
58	1.2.2	Franská aristokracie a její sebereprezentace
61	1.3	Církevní organizace jako nositel nové kultury a inovací a potenciální opora centrální moci
68	1.3.1	Raně středověký sakrální areál v Uherském Hradišti - Sadech
71	1.3.2	Písemné prameny církevní historie
75	1.4	Hospodářské základy Velké Moravy
79	1.4.1	Tržní systém
82	1.4.2	Sekyrovité hřivny
86	1.4.3	Decentralizované ekonomické a mocenské vztahy na Velké Moravě

89	2	Mikulčice jako knížecí rezidence, duchovní a hospodářské centrum
91	2.1	Řeka Morava a centrální velkomoravské aglomerace
96	2.1.1	Velkoplošné odkryvy zaniklých říčních ramen
100	2.1.2	Sídelní aglomerace Staré Město – Uherské Hradiště
102	2.1.3	Sídelní aglomerace Pohansko u Břeclavi
104	2.1.4	Sídelní aglomerace Blatnohrad/Mosapurc v Zalaváru (Maďarsko)
107	2.2	Sídelní aglomerace Mikulčice–Kopčany. Výzkum, topografie a sídelní vývoj
112	2.2.1	Etapy mikulčického výzkumu
114	2.2.2	Sídelní vývoj a jeho chronologická kritéria
118	2.2.3	Sídelní komplex Za jazerom pri sv. Margite v Kopčanech (Slovensko)
121	2.3	Pevnost na ostrově
128	2.3.1	Konstrukce velkomoravské hradby v Mikulčicích
130	2.3.2	Hradba akropole (výzkum R 2012-I a II)
132	2.3.3	Hradba předhradí (výzkumy R 2012-III a R 2018)
136	2.3.4	Z čeho byla stavěna velkomoravská hradba?

139	2.4	Knížecí rezidence a protoměsto
148	2.4.1	Výzkum paláce 1957 a 2010
152	2.4.2	Podlahové úpravy jako důkaz povrchové zástavby
154	2.4.3	Sídlištní areál u 7. kostela v podhradí a otázka dvorců
156	2.4.4	Doklady hlavní cesty v blízkosti 6. kostela v Těšickém lese
158	2.4.5	Velmožský dvorec na Pohansku u Břeclavi
163	2.5	Církevní centrum a služba Bohu
172	2.5.1	Revizní výzkum kostelů v Mikulčicích 2008–2013
175	2.5.2	Interiérové hroby ve 3. kostele
179	2.6	Specializovaná řemeslná výroba
187	2.6.1	Kovolitecká dílna u 5. kostela
191	2.7	Jídlo a pití jako odraz rozvrstvení společnosti
197	2.7.1	Získávání rostlinného materiálu
199	2.7.2	Sídelní areály z hlediska výskytu „luxusních“ plodin
201	2.7.3	Velikost či tvar? Pecky révy vinné z pohledu archeobotaniky
205	2.8	Živočišné produkty v Mikulčicích
211	2.8.1	Paměť kostního kolagenu. Analýza stabilních izotopů
212	2.8.2	Piskoř. Sekavcovitá ryba doložená vršemi, nikoliv kostmi
213	2.8.3	Introdukce kapra
215	2.9	Hospodářské zázemí a otázka subsistence
220	2.9.1	Velkomoravské sídliště v Mikulčicích-Trapíkově
222	2.9.2	Velkomoravské sídliště v Mikulčicích-Podbřežních
224	2.9.3	Od sklizně až po chléb

3 Knížecí dvůr a jeho materiální kultura

229		
231	3.1	Meče z 9. a 10. století na Moravě. Zbraně, špičkové kovářské výrobky a symboly moci
245	3.1.1	Konstrukce čepelí raně středověkých mečů
249	3.1.2	Znaky a nápisy na čepelích mečů
255	3.2	Honosné ostruhy z Mikulčic
268	3.2.1	Ostruhy a středoevropští Slované
269	3.2.2	Dva páry ostruh v hrobové výbavě
270	3.2.3	Olověná matrice ostruhy
273	3.3	Náušnice coby součást „mezinárodní“ módy
278	3.3.1	Šperkařská tradice a cena zlatnickovy práce
281	3.3.2	Importy nebo místní napodobeniny?
287	3.4	Prsteny
292	3.4.1	Limity recepce středomořského šperku na Velké Moravě na příkladu prstenů
295	3.5	Gombíky. Jedinečné symboly velkomoravské elity
309	3.5.1	Elitní šperky z Mikulčic. Technologická studie gombíků
317	3.6	Opasek a jeho součásti
326	3.6.1	Opasky s ptáčkovitými záponkami jako specifický symbol mikulčické elity?
328	3.6.2	Ikonografie honosných nákončí z Mikulčic

331	3.7	Lýtkové řemeny
335	3.7.1	Doklady lýtkových řemenů ve Franské říši
339	3.8	Luxusní textilie z elitních velkomoravských hrobů
344	3.8.1	Mikulčické textilie. Textilně technologický průzkum
346	3.8.2	<i>Samitum</i> . Špičkový produkt hedvábnictví
348	3.8.3	Kouzlo hedvábí. Byzantské hedvábné tkaniny
351	3.9	Nádoby, okenní sklo a drobné předměty ze skla v hmotné kultuře elit v Mikulčicích
360	3.9.1	Vývoj technologie výroby skla
362	3.9.2	Povaha nálezů skel v oblasti Mikulčic a dalších velkomoravských lokalit
366	3.9.3	Sklo velkomoravských světských versus církevních elit
371	3.10	Keramické nádoby
377	3.10.1	Velkomoravské keramické okruhy – mikulčický a blučínský
380	3.10.2	Uherské Hradiště - Sady. Pec na vypalování střešní krytiny a žluté keramiky antických tvarů
383	3.10.3	Nález keramiky se „silnou glazurou“

385 4 Život, smrt a zdraví. Vyčteno z kostí

387	4.1	Antropologické, demografické a zdravotní charakteristiky obyvatel raně středověké Velké Moravy
417	4.1.1	Geometrická morfometrie v bioarcheologii
421	4.1.2	Exotické nemoci ve velkomoravské populaci
425	4.1.3	Obyvatelstvo Velké Moravy jako součást raně středověké Evropy

429 Zdroje obrázků

435 Literatura

467 Summary

469 Seznam autorů

Mikulčice jako přední centrum mojmírovské Moravy a místo s pozoruhodnou koncentrací dokladů moci, bohatství a víry přímo vybízí k hledání důkazů přítomnosti nejvyšších elit. V tomto pátrání máme jednu velkou výhodu a jednu podstatnou nevýhodu. Výhodou je fakt, že moravská společnost se v 9. století nacházela ve stadiu, kdy pro ni bylo důležité manifestovat své bohatství, moc a sociální postavení hmotnou výbavou. A co je pro nás důležité, že tuto výbavu (v míře, kterou dokážeme pouze odhadovat) vkládala do hrobů svým zesnulým. Archeologické, sociálně orientované studium moravské společnosti 9. století tak lze opřít v první řadě o pramenné bohatství hrobových nálezů. Můžeme mít sice pochybnost, jak věrně tyto prameny odrážejí dobovou realitu, přesto jejich výpovědi obecně věříme. Naproti tomu hlavní nevýhodou či slabou stránkou výchozí pozice našeho bádání je nedostatek písemných zpráv – historických pramenů, které by nám jak v obecné rovině, tak v konkrétních případech mocenských center pomohly identifikovat a blíže pojmenovat nejvyšší společenské vrstvy. Je paradoxem, že ačkoliv jsou v tuto chvíli s velkou pravděpodobností archeologicky prozkoumané hroby většiny nejvýznamnějších jedinců mojmírovské Moravy a jsou odkryté ty nejrozsáhleji vybavené velkomoravské nekropole, nedokážeme v hrobovém materiálu identifikovat konkrétní společenské skupiny tehdejší aristokracie. Přestože máme k dispozici stovky elitních hrobů, nálezy nám nedovolují s jistotou odlišit panovníka a jeho rodinu od knížat a velmožů nebo církevních hodnostářů, dvorské úředníky od členů vojenské družiny, obchodníků, významných řemeslníků nebo příslušníků kléru. Reálnou cestou je tak definovat alespoň jasná kritéria pro stanovení kvalitativních skupin podle opakující se charakteristické skladby hrobové výbavy ve smyslu *Qualitätsgruppen* merovejských pohřebišť a následně se pokusit tyto kvalitativní skupiny přiřadit různým vrstvám obyvatelstva.¹ V poslední době naši šanci na bližší sociální diferenciaci elit zvyšuje zejména výpověď izotopových analýz kosterních pozůstatků; velká očekávání jsou pak spojena s jejich genetickým výzkumem.

Archeologickou interpretaci komplikuje fakt, že hrobové nálezy a pohřební ritus nemohou odrážet sociální vztahy uvnitř společnosti přímo a jednoznačně, neboť jsou ve svém principu „vyjádřením“ pozůstalých a celé přežívající komunity o významu zemřelého a o svých vlastních společenských ambicích.² Odpovídající data nás informují nepřímě o ideových a hodnotových představách tehdejší společnosti. Svou roli zde hrají i symbolické jevy, jejichž skutečný význam nám často uniká. Informace o hrobové výbavě a pohřebním ritu tak mají charakter intencionálně vzniklých dat, se kterými musíme pracovat s opatrností, kriticky a se znalostí

dobových reálií. Z tohoto i z dalších důvodů má své nezastupitelné místo na cestě k poznání sociální struktury minulých populací antropologie, respektive bioarcheologie zaměřená na studium kosterních pozůstatků. Oproti „intencionálním“ archeologickým datům totiž antropologie a s ní spojené exaktní obory generují data „funkční“, která jsou objektivní, neovlivněná ideovými a hodnotovými představami tehdejší společnosti.³

Obraz společenských vztahů je samozřejmě potřeba skládat důsledně z obou výše uvedených skupin dat, jejich kombinací a posléze komplexní analýzou všech dostupných pramenů.⁴ To bylo také hlavním motem projektu, který stál na počátku této knihy. Projekt *Životní styl a identita velkomoravské aristokracie: archeologická a bioarcheologická analýza dokladů nejvyšších elit v Mikulčicích*, podpořený v letech 2017–2019 Grantovou agenturou České republiky, si vzal za cíl předložit nový obraz mikulčické společenské elity spočívající v holistickém pohledu na její identitu a životní styl včetně výživy. Tento multidisciplinární pohled byl zajištěn propojením početných týmů specialistů z oborů archeologie, historie, antropologie, biologie, archeobotaniky a archeozoologie ad. Do projektu se zapojil tým Archeologického ústavu AV ČR, Brno společně s antropology z Národního muzea a z Katedry antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy. Základem pracovního postupu bylo vytvoření databáze skoro 500 elitních hrobů z Mikulčic, konvenční archeologická analýza vybraných prvků pohřebního ritu a hrobové výbavy a široce pojatý antropologický výzkum s využitím stabilních izotopů C, N pro monitorování výživy, 3D zobrazovacích metod a nástrojů geometrické morfometrie pro získání bioantropologických dat. Tento základní postup byl doplněn řadou dílčích příspěvků zohledňujících prameny sídlištní povahy z Mikulčic a dalších centrálních aglomerací Velké Moravy. Nemohl chybět historický kontext, kterého se ujal fundovaným a do jisté míry novátorským způsobem tým historiků a archeologů. Všichni zúčastnění vstupovali do projektu s přesvědčením, že mikulčický materiál má neustále významný informační potenciál, který v rámci komplexního přístupu a s přispěním nových exaktních metod otevírá zcela nečekané možnosti poznání.

Mikulčický fond představuje fenomén, který přes všechna omezení má zásadní význam pro poznání životního stylu a identity nejvyšších společenských vrstev mojmírovské Moravy. Žádná jiná lokalita 9. století v severním okolí středního Dunaje neposkytuje takovou koncentraci dokladů moci, bohatství a křesťanské víry jako Mikulčice. Toto všechno je odrazem základní funkce mikulčické aglomerace jako mocenského centra, vyjádřené optimálně německým

1 Christlein 1973.

2 Brather 2009; Härke 2014.

3 Härke 1993.

4 Härke 2014.

pojmem *Herrschaft*. Není pochyb o úzkém spojení Mikulčic s panovnickým rodem Mojmírovců, s jeho dvorem, s centrálními úřady světskými i církevními. Absence písemných zpráv sice nedovoluje určit konkrétní funkci Mikulčic v politické, správní a hospodářské struktuře říše, lze se však domnívat, že Mikulčice byly klíčovým místem správy celé říše. To nic neubírá na významu oběma dalším moravským centrálním aglomeracím – Starému Městu / Uherskému Hradišti a Pohansku u Břeclavi, které mohly stejně jako Mikulčice plnit funkci panovnických rezidencí po vzoru karolinských falcí. Ukázkovým příkladem transferu franských vzorů na Moravu je právě „velmožský dvorec“ na Pohansku. Přejímání vzorů v duchu *imitatio imperii* je jedním z charakteristických znaků hmotné kultury Velké Moravy, minimálně pokud se týče prestižní bojovnické a jezdecké výbavy, částečně oděvu a dalších kategorií výrobků. Často je těžké rozhodnout, co z „karolinských“ artefaktů přišlo na Moravu jako import, dar nebo kořist, a co bylo ve zdejších dílnách podle cizího vzoru okopírováno, doplněno nebo recyklováno. Moravané nepřebírali a nekopírovali z kultur svých bohatších a mocnějších sousedů – především Franků a Byzantinců – jen předměty hmotné kultury, ale také ideje, know how, životní styl, módu apod. Ty se však vesměs hůře prokazují v archeologickém materiálu. Spíše je můžeme hledat v dokladech vyššího životního standardu, tak jak se projevují například v archeobotanickém materiálu z Mikulčic bohatší skladbou stravy. Lze očekávat, že na některé z otázek vzájemných kontaktů mezi Moravou a širším okolím pomůže dát v budoucnu odpověď genetika a izotopové analýzy.

Je potřeba připomenout, že intenzivní zkoumání velkomoravských centrálních aglomerací a jejich hmotné kultury má skoro 70letou tradici. Klasickou dobou objevů na poli slovanské archeologie byla druhá polovina minulého století. Tehdy přicházela na denní světlo v plném lesku dosud nepřiliš známá kultura, a protože byla domácí – slovanská, těšil se její výzkum (v poválečných letech zcela pochopitelně) bohaté finanční podpoře oficiálních kruhů i velkému zájmu veřejnosti. Každoroční objevy kostelů, bohatých hrobů se zbraněmi a šperky podněcovaly stále nové terénní výzkumy a přitahovaly veřejnost doma i v zahraničí. Vyvrcholením celé kampaně byla pohotová a velkorysá prezentace výsledků poválečných výzkumů na velkomoravských lokalitách na Moravě a Slovensku prostřednictvím série mezinárodních výstav *Velká Morava*, které v letech 1963–1968 obešly s úspěchem řadu metropolí západní Evropy. Toto vzepětí domácího výzkumu bylo součástí obrodné atmosféry 60. let, a jako takové s ním i skončilo: život – i ten archeologický – se vrátil v 70. a 80. letech minulého století do zajetých kolejí normalizace. Skutečně nové podněty a možnosti se pro archeologii otevřely až s politickými a společenskými změnami roku 1989. Od začátku 90. let byly zastaveny každoroční terénní výzkumy neohrožených lokalit, pozornost se upřela ke zpracování a publikování dosud získaných pramenných fondů, postupně se otvíralo výzkumu široké spektrum otázek života moravské společnosti 9. století a její hmotné kultury. V posledních 30 letech tak došlo k výraznému věcnému i metodickému posunu ve výzkumu všech tří centrálních aglomerací Velké Moravy.

Připomeňme si poslední kroky na cestě za komplexním poznáním mikulčických a obecně raně středověkých elit. Počátky intenzivního zájmu o tuto problematiku se kryjí přibližně s novým tisíciletím. V roce 2004, kdy jsme si připomínali 50. výročí výzkumu v Mikulčicích, proběhla na témže místě mezinárodní konference *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas mit einem speziellen Blick auf die großmährische*

Problematik, z níž vzešel stejnojmenný sborník.⁵ V roce 2005 započal projekt zpracování pohřebiště u mikulčické baziliky ukončený kritickým katalogem.⁶ Také výročí pozvání Cyrila a Metoděje na Velkou Moravu připadající na rok 2013 bylo připomenuto mezinárodní konferencí a následně velkorysou výstavou *Velká Morava a počátky křesťanství*, která byla úspěšně prezentována ve čtyřech středoevropských muzeích.⁷

Součástí vývoje posledních let byl také přirozený posun ve vnímání velkomoravské hmotné kultury. Doba fascinace luxusními nálezy minula a hlavní pozornost se tak zaměřuje plně na vlastní informační potenciál archeologického materiálu. Otevřela se etapa kritického zpracování jednotlivých kategorií hmotné kultury a jednotlivých témat života moravské společnosti 9. století. Zásadní proměnu přinesla v posledních letech interakce s přírodovědnými a technickými obory, díky které se daří vnášet nové světlo do historické výpovědi archeologického materiálu. Evropský rozměr tohoto výzkumu se stal samozřejmostí. Snad už je za námi doba, kterou vtipně glosoval švédský král a archeolog Gustav Adolf VI. při slavnostním otevření jedné z posledních štací výstavy *Velká Morava* ve Stockholmu v roce 1967: „Máte překrásné nálezy, ale málo nám o nich říkáte“.⁸

Kniha *Velkomoravské elity z Mikulčic* jako česká verze původního díla *Great Moravian Elites From Mikulčice*, GME, vydaného v roce 2020, je kolektivní monografií určenou odborné i širší veřejnosti. Má čtenáři přiblížit fenomén elitního prostředí velkomoravských Mikulčic v co nejširším interdisciplinárním kontextu. Byly podniknuty všechny nezbytné kroky k prezentaci tohoto konkrétního historického výkladu s využitím informací z různých oborů, především historie, archeologie a antropologie. Interdisciplinární charakter monografie oslovuje čtenáře různých zájmů na národní i mezinárodní úrovni. Ve čtyřech tematických blocích a čtyřadvaceti kapitolách jsou postupně představeny hlavní oblasti poznání podoby a funkce tohoto významného raně středověkého centra a života elitní složky jeho obyvatel. První blok knihy je historický, zaměřený na výpověď písemných pramenů, zejména na uchopení vztahu Moravanů a domácí vládnoucí dynastie Mojmírovců k Franské říši. V druhém bloku jsou představeny Mikulčice jako ostrovní hrad, protoměstská aglomerace, knížecí, církevní a ekonomické centrum, a to včetně jejich zemědělského zázemí a otázek každodenního provozu. Třetí blok se věnuje vybraným kategoriím hmotné kultury mikulčických elit, především luxusním výrobkům počínaje zbraněmi a jezdeckou výstrojí přes šperk a textil až po keramiku. Poslední – čtvrtý blok – je zaměřený na bioarcheologickou výpověď kosterních pozůstatků obyvatel mikulčické aglomerace, v první řadě na jejich zdravotní stav, výživu a socioekonomickou situaci. K dosažení větší pestrosti předkládaných textů je každá kapitola po formální stránce složena z úvodní eseje a několika doplňujících exkurzů.

Kniha *Velkomoravské elity z Mikulčic* je doplněným českým vydáním původního anglického originálu *Great Moravian Elites From Mikulčice* (GME; Poláček et al. 2020). Obě verze shrnují výsledky projektu Grantové agentury ČR *Životní styl a identita velkomoravské aristokracie: archeologická a bioarcheologická analýza dokladů nejvyšších elit v Mikulčicích* (reg. č. GA17-01878S) a vznikly

5 Kouřil 2005.

6 Klanica et al. 2019.

7 Kouřil ed. 2014; Kouřil et al. 2014.

8 Staňa 1996b, 37.

s přispěním institucionální podpory Archeologického ústavu AV ČR, Brno, v. v. i. Česká verze knihy vychází také díky finanční dotaci Akademie věd České republiky.

Poděkování

Je mou milou povinností poděkovat upřímně všem kolegyním a kolegům, kteří se podíleli na vzniku knihy. Poděkování patří v první řadě všem projektovým spolupracovníkům, interním i externím, kteří se zhostili autorství jednotlivých kapitol, byli přístupni otevřené diskuzi a prokázali mnohdy velkou dávku trpělivosti a odvahy při hledání cest k dosažení společného cíle. Kniha by nevznikla bez obětavé a velmi efektivní redakční práce Šárky Krupičkové v případě anglické verze a Markéty Kamenské u její české alternativy. Při převodu anglických textů do češtiny, jejich doplňcích a jazykových úpravách byly vydatně nápomocny Klára Matulová a především Jana Fantová.

Artefakty čistili, konzervovali a po všech stránkách pro publikaci perfektně připravovali Martin Fořt a Michal Chovanec; se zpracováním obrazové části mikulčické terénní dokumentace pomáhali Jaroslav Škojec a Petr Čáp. Finalizace jejich podkladů

se vždy ochotně ujala Zdeňka Pavková, stejně jako se s nasazením pouštěla i do celé řady dalších potřebných technických redakčních prací. Bohatý obrazový aparát vytvořili fotografové Matouš Bárta a Jiří Foltýn, geoinformatik a 3D modelář Jiří Šindelář, stejně jako kreslíř Rostislav Skopal; při přípravě obrázků vydatně organizačně pomáhala Martina Kudlíková za technické výpomoci Markéty Kamenské a Lenky Zahradníkové. Děkujeme rovněž za ochotnou součinnost pracovníkům archivu a knihovny ARÚB, především Hedvice Břínkové za supervizi nad všemi třiceti stranami použité literatury a jejích citací. Nejviditelnější otisk zanechali na knize grafici – neotřelou duši jí vtiskl Zdeněk Tuka, pomyslné tělo potom v bezkonkurenčním tempu vysázela Milena Havlíčková. Velkou vstřícnost a trpělivost prokázali (nejen) při finalizaci knihy David Židlický a Robert Helbich.

Kniha by nevznikla také bez práce několika předchozích generací archeologů a techniků v Mikulčicích, z nichž jmenujme alespoň vedoucí výzkumů Josefa Poulíka (1910–1998), Jaroslava Tejrál (*1933), Zdeňka Klanicu (1938–2014) a Čenka Staňu (1930–2003).

Děkuji srdečně všem obětavým spolupracovníkům, kteří s knihou žili intenzivně celé dny, týdny i měsíce a kteří se svým snažením zasloužili o to, že nyní vychází také doplněné české vydání díla.

Písemné prameny

— David Kalhous, Matej Harvát

Vyhnání Pribiny podle *Spisu o obrácení Bavorů a Korutanců*

Někdy kolem roku 833 došlo k historické události, která podle zažitého výkladu vedla ke vzniku mocenského útvaru nazývaného Velká Morava. Vládcé Moravanů měl podle obvyklého badatelského konsensu začátkem třicátých let 9. století díky zisku území na jihozápadním Slovensku (Nitranska) výrazně rozšířit svou knížecí doménu a tím vytvořit ze staré Moravy „Velkou“ Moravu.¹ V současnosti je však mezi (nejen) českými a slovenskými badateli patrný částečný názorový nesoulad týkající se tohoto tradičního výkladu, a to především při posuzování postavení Pribiny. Zatímco slovenská historiografie tohoto aktéra popisuje jako prvního v pramenech doloženého nitranského kmenového knížete,² badatelé na západ od řeky Moravy Pribinu někdy chápou spíše jako Mojmirův podřízeného velmože, případně jednoho z moravských Mojmirůvců.³ Rozporné interpretace jsou především důsledkem nejednoznačné výpovědi dostupných pramenů. Notorické téma „vzniku“ Velké Moravy, diskutované zejména starším badáním, však může zejména vzhledem k výraznému nárůstu archeologických poznatků stále otevírat nové otázky.

Při rekonstrukci některých historických událostí z raného středověku se obvykle využívá kombinovaný interpretační přístup založený na vzájemné souvztáznosti vybraných písemných a archeologických pramenů. Archeologové například pomocí staršího datování zánikového horizontu dřevozemních hradů z území Slovenska pomohli podpořit tezi o expanzi Mojmirových vojsk východně od Moravy. Prvotní chronologické zařazení násilného zániku opevněných center u obcí Pobedim, Majcichov, Bojná i na jiných místech bylo optimisticky ztotožněno s obdobím, do něhož podle zmínek z písemných pramenů klademe Pribinovo vyhnání Mojmir, tedy s 30. lety 9. století.⁴ V současnosti jsou však k dispozici spolehlivější způsoby datování pomocí přírodovědných metod (dendrochronologie) dokazující, že zánik opevnění zmíněných hradišť na území dnešního Slovenska nastal až na samém konci 9. století, případně počátkem následujícího věku.⁵ I proto momentálně chybí jakýkoliv důkaz svědčící o takto časném vojenském útoku a následném zaboru území v oblastech Pováží a Nitranska. Situace je o to zajímavější, že jediný písemný pramen, který popisuje vyhnání Pribiny, nejenže nic neříká o expanzi Moravanů, ale v konečném důsledku ani o předpokládaném Nitranském knížectví.

Vyhnání vysoce postaveného člověka z blíže neurčené naddunajské oblasti zachycuje jediný pramen, třebaže s časovým odstupem asi čtyřiceti let, označovaný jako *Spis o obrácení Bavorů a Korutanců*

(*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, zkráceně *Conversio*⁶). Salcburský klerik (arcibiskup Adalwin?), který byl autorem tohoto významného „dokazovacího“ textu z let 870–871 brojícího proti Metodějově činnosti v Panonii, v desáté kapitole začíná stručně vyprávění o působení Pribiny, který byl v době sepsání už knížetem (resp. říšským hrabětem) v dolnopanonském Blatnohradě. Anonymní autor zmínil území, odkud byl Pribina vyhnán, pouze nepřímo, konkrétně ve zmínce, že svého času „přišel jakýsi Pribina vyhnáný Mojmir, knížetem Moravanů, přes Dunaj k Ratpodovi“.⁷ Před vypuzením tedy Pribina zjevně působil na některém z naddunajských území, možná právě na jihozápadním Slovensku. Nicméně ne nutně, protože pramenný údaj o jeho vyhnání a exilu v dané souvislosti „Nitravu“ vůbec neuvádí. Je proto oprávněné položit si otázku, zda Pribinovým sídlem byla skutečně Nitra a zda dokonce vládl kmenovému knížectví, obdobně jako moravský kníže (*dux Maravorum*) Mojmir.

Z textu *Conversio* poměrně jasně vyplývá, že autor nepopisoval expanzi Moravanů a následné vyhnání konkurenčního vládce, ale – pravděpodobněji – vykazání společensky významného a vlivného muže do exilu (*exulatus*). Přitom je možné, že na Ratpodově dvoře v dolním Rakousku našel dočasné útočiště i s některými svými lidmi, třebaže salcburský autor zmiňuje okruh jeho věrných (*cum suis*) i syna Kocela až o několik let později (ca 837) při jeho odchodu k Bulharům. Vzhledem k dikci a relativní spolehlivosti salcburského pramene lze usuzovat, že Pribina mohl být před vyhnáním do jisté míry mocensky podřízen moravskému knížeti.⁸

Pribinovo knížectví s centrem v Nitře se odvozuje až z další nepřímé zmínky v jedenácté kapitole. Žádný jiný dobový text Pribinu v souvislosti s Nitrou nezmiňuje. Koneckonců, kromě donační listiny Ludvíka Němce z roku 846⁹ a potvrzení jedné Pribinovy donace¹⁰ či zápisu jeho jména v tzv. *Cividalském evangeliáři*¹¹ (obr. 17) o Pribinovi další prameny mlčí. Pribinovo naddunajské knížectví navíc neuvádí ani samotné *Conversio*. V textu najdeme pouze formálně a obsahově neorganicky včleněnou větu o tom, že Pribinovi údajně „kdysi arcibiskup Adalram na jeho majetku nad Dunajem, na místě zvaném Nitrava, vysvětil kostel“.¹² Tento údaj však nemusí být věrohodný. Podezřelého charakteru této vsuvky si všimli historici již v první polovině 20. století;¹³ i proto se ustálil

6 Jedná se o text, který vzniká v Salcburku přibližně době působení Metoděje v Panonii, a to s cílem obhájit zájmy bavorského arcibiskupství a jeho sufragánů v misijních územích v příhraničních oblastech říše.

7 MMFH III 2011, 271.

8 Srov. např. Diettrich 1962, 67–72; Sieklicki 1967; Vlasto 1970, 24.

9 MMFH III 2011, 24.

10 MMFH III 2011, 35–37.

11 MMFH III 2011, 292.

12 MMFH III 2011, 273.

13 Weingart 1933, 135; *Conversio* 1936, 74.

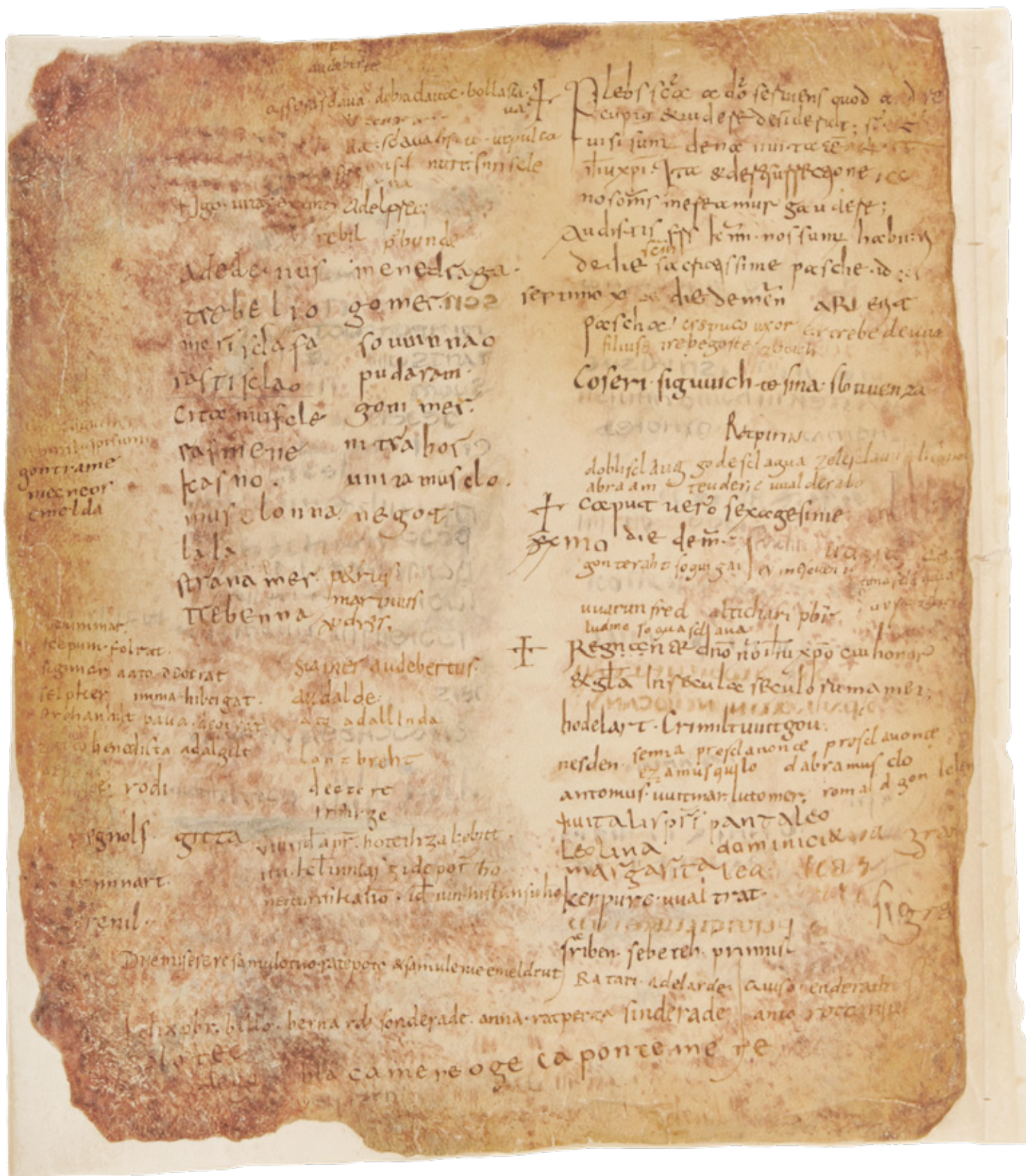
1 Srov. Třeštík 2001a, 124–126, 200–201.

2 Steinhübel 2016, 111–137.

3 Bláhová – Frolík – Profantová 1999, 196–197.

4 Např. Štefanovičová 1989, 76–77; Pieta – Ruttkay – Ruttkay eds. 2006, 21–70.

5 Henning et al. 2015.

Obr. 17 Cividalský evangeliář

Evangeliář z Cividale obsahuje text Evangelia podle Marka. Původní rukopis vznikl v 6.-7. století, avšak pozdější písaři mezi lety 850-950 vepsali na volná místa rukopisu jména poutníků, kteří navštívili klášter a chrám San Giovanni di Duino (Štivan, dnes část severovýchodní Itálie, oblast Duino-Aurisina na hranicích se Slovinskem), nacházející se na území Aquilejského patriarchátu. Mezi zapsanými návštěvníky byl s největší pravděpodobností i kníže Moravanů Svatopluk I.

Interiérové hroby ve 3. kostele

– Lumír Poláček

Jediným mikulčickým kostelem s větším počtem pohřbů v hlavním chrámovém prostoru je 3. kostel – bazilika (obr. 98).¹ Ačkoliv většina „hrobek“ uvnitř baziliky se dochovala v dosti špatném stavu, dokládají zbytky konstrukcí a výbavy hrobů výjimečnost zde pochovaných jedinců. V trojlodí byly pohřbeny celkem čtyři osoby – v severní lodi žena (hrob 318), ve střední lodi dva muži (hroby 380 a 580) a v jižní lodi pak další muž (hrob 544); pátý hrob (330) je značně problematický, neboť byl nalezen v destrukční vrstvě kostela. Patrně všichni zemřelí byli pochováni v hrobkách zděné konstrukce, nebo lépe řečeno hrobech opatřených zděným (maltoým) příkrovem, na povrchu červeně natřeným.²

V prostoru nartexu byly nalezeny další čtyři hroby, o kterých nelze s jistotou říci, zda byly uloženy do země vně kostela a poté překryty přístavbou nartexu a atria nebo byly skutečnými kostelními hroby.³ Hroby byly značně porušeny, takže nelze spolehlivě rozhodnout, zda patrně nejvýznamnější jedinec v prostoru nartexu – muž uložený v rakvi s železnými kováními v hrobě 490 u jižní stěny – měl skutečně zděnou hrobku; postrádáme zde doklady červeně zbarveného maltového příkrovu, jaký známe z hrobů v trojlodí.⁴ Ostatní tři hroby v nartexu postrádaly jak zděné hrobky, tak kované rakve. Dvě hrobové jámy se našly bez kosterních pozůstatků.

V souladu s názory dalších badatelů lze předpokládat, že hroby v interiéru trojlodí patřily nejvyšší elitě Velké Moravy a Mikulčic, nejspíše příslušníkům vládnoucího rodu Mojžírovců.⁵ Svědčí o tom především sama poloha hrobů uvnitř hlavního chrámového prostoru nejmonumentálnější sakrální stavby Velké Moravy, ale i jejich konstrukce a výbava. Rakve čtyř z pěti jedinců pochovaných v trojlodí byly opatřeny železnými pásovými kováními a patrně všechny byly uloženy v hrobkách překrytých maltovými příkrovy. Hrobová výbava – soudě podle lépe zachovaných nálezových souborů

z hrobů 318, 380 a 580 – sice svou nákladností o mnoho nepřevyšovala nejbohatší hroby na pohřebišti kolem baziliky, přesto poskytla nálezové soubory pozoruhodných kvalit.⁶ Nejvýznamnějším jedincem pochovaným v bazilice byl podle všeho zemřelý v hrobě 580 ve střední lodi kostela (obr. 99). Jeho bojová výbava – meč, sekera, sax s ozdobnou hlavicí – dává tušit, že se jedná o nositele světské moci, nikoliv církevního hodnostáře (srov. obr. 100). Tím reagujeme na kontroverzní interpretaci hrobu 580 jako pohřbu arcibiskupa Metoděje.⁷ Autor této odvážné teorie vycházel z předpokladu, že hlavní oltář kostela byl umístěn ne v apsidě, ale uprostřed hlavní lodi, a tak mohl být hrob 580 „ve velkém chrámu moravském po levé straně ve stěně za oltářem sv. Bohorodičky“, jak praví o uložení hrobu text legendy *Proložní život Konstantina a Metoděje*.⁸ Také výbava hrobu 580 odpovídá době starší, než je rok 885, kdy zemřel Metoděj. Nálezy z hrobů v interiéru stavby ukazují obecně na dobu prvních tří čtvrtin 9. století; vzhledem k výraznému zastoupení zbraní a věder lze uvažovat o počátku pochovávání spíše ve starší fázi tohoto období (obr. 100).⁹

Interpretace pohřbů v interiéru 3. kostela souvisí úzce s celkovým hodnocením stavebního vývoje objektu. To platí nejen pro zmíněné hroby ve vedlejších prostorách kostela, ale také pro hroby 380 a 580 v hlavní lodi. Revizní výzkum totiž potvrdil, že jámy obou hrobů (podobně jako jáma hrobu 490 v nartexu) zasahovaly pod základ kostela (obr. 98). Z možných interpretací tohoto zjištění se jeví jako nejpravděpodobnější vysvětlení, že šlo o úmyslné zahloubení hrobové jámy pod stěnu kostela jako symbolické propojení „dynastického“ hrobu s kostelem.¹⁰

1 Viz Poláček 2020, 18–25.

2 Kostelníková 1958a, 76–77; Mazuch – Hladík – Poláček 2018, 104–109.

3 Nartex i atrium jsou mladší přístavbou trojlodí. K tomu srov. Schulze-Dörrlamm 1995, 573; Klanica 1986b.

4 Srov. Kostelníková 1958a, 201.

5 Schulze-Dörrlamm 1993, 619.

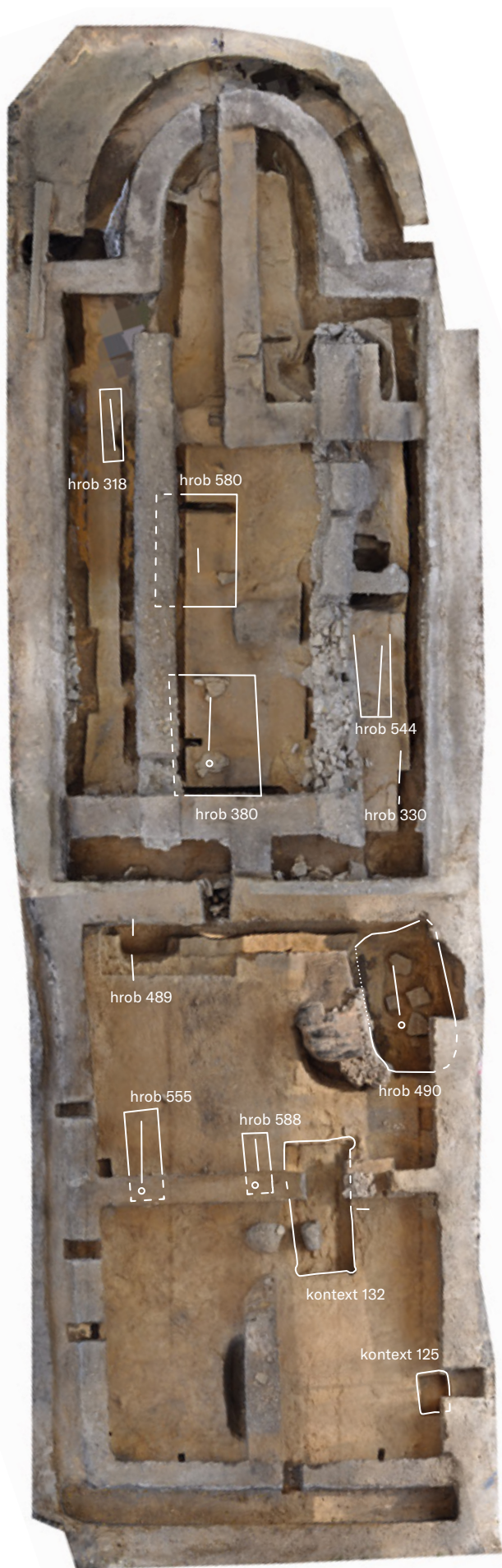
6 Poulik 1975, 76–77; Klanica 1986b, 135–136; Klanica et al. 2019.

7 Klanica 1993.

8 Srov. Staňa 1996 s lit. Řada Klanicových argumentů je z hlediska faktografického i interpretačního nepřijatelná. Podstatné je, že díky nové pramenné publikaci pohřebiště u 3. kostela lze opřít budoucí argumenty o spolehlivé pramenné podklady, viz Klanica et al. 2019.

9 Klanica 1986b, 136; Schulze-Dörrlamm 1993, 572.

10 Viz Poláček 2020, 30; tato a další možná vysvětlení nálezových okolností nejvýznamnějších hrobů uvnitř baziliky čekají na komplexní zhodnocení výzkumu kostela.

Obr. 99 Hrob 580 v hlavní lodi 3. kostela během odkryvu v roce 1957
Z hrobové výbavy jsou dobře patrné meč a železná pásová kování rakve

Obr. 98 Ortofotografický plán 3. kostela z doby revizního výzkumu 2011
Vyznačeny jsou interiérové hroby nalezené uvnitř stavby nebo pod jejími základy

3.8

Luxusní textilie z elitních velkomoravských hrobů

– Helena Březinová

Obr. 229 Housenky bource morušového během krmení listy morušovníku

Obr. 230 Kokony bource morušového tvořené hedvábným vláknem

Konstatování, že „šaty dělají člověka“ není klišé, je to fakt provázející lidskou společnost od pravěku do současnosti. Oděvní tkaniny a jejich zpracování patří k silnému výrazovému prostředku, kterým lze zviditelnit míru bohatství a společenské postavení; lze jej využít i k upevnění pozice nebo posílení vlivu. Podobně jako v jiných obdobích byly tyto tendence ve velkomoravském prostředí 9. století spojovány především s jedním typem textilií – s hedvábím. To se stalo díky svému výjimečnému vzhledu nejžádanějším a nejdražším textilním materiálem, který bezesporu patřil mezi exkluzivní zboží a stal se synonymem pro luxus.

Hedvábí – nejdokonalejší textilní surovina

Získávání a produkce hedvábí jsou spojeny s dlouhou historií, tajemstvím, velkým bohatstvím a zcela jistě i krveprolitím. Hedvábné vlákno je výměškem příústních žláz housenky bource morušového, která se živí výhradně listy morušovníku (obr. 229). Během zakuklování housenka toto vlákno vylučuje a vytváří z něj kolem sebe kokon, v němž dokončí svou přeměnu v motýla. Drobný oválný kokon je tvořen mnoha vrstvami vlákna, jehož délka může dosáhnout i několika tisíc metrů (obr. 230).

Cílený chov bource morušového, získávání neporušených hedvábných vláken z kokonu a způsob výroby hedvábných textilií byl rozvíjen od zhruba 4. tisíciletí př. n. l. v Číně. Hedvábnické dílny zde byly velice přísně střeženy; jejich produkci, exportem a z toho plynoucím ziskem disponoval pouze císařský dvůr. Po mnoho století zůstalo tajemství výroby hedvábí spojené pouze s čínským územím, do ostatních částí světa se dostávaly prostřednictvím obchodníků již hotové textilie, ušité výrobky nebo hedvábné nitě. Tam vyvolávaly obrovskou senzací a poptávku, protože vzhled, kvalita, jemnost, barva a lesk hedvábných látek se nedal v žádném ohledu srovnat s textiliemi z běžně používaných materiálů, jako byla vlna nebo len. Hedvábí se tak stalo jednou z nejdůležitějších obchodních komodit, která proučila po obchodních trasách vedoucích z Číny do střední Asie a dále přes Persii a Mezopotámii k Středozemnímu moři, po tzv. Hedvábné stezce. Významným odběratelem hedvábných tkanin byli nejzámožnější obyvatelé Římského impéria, kteří za exkluzivní hedvábné zboží vynakládali ohromné částky. Do produkce hedvábných látek se postupně zapojily i oblasti ve střední Asii, Persii a islamizovaném východním Středomoří, které zpracovávaly čínské hedvábí. Snaha o získání vlastních vajíček bourců a semen morušovníku byla završena až v 6. století, kdy se tyto cenné komodity podařilo tajně přenést do Byzantské říše. Tam se rozvinul státní hedvábnický monopol přísně regulující výrobu, prodej i export. První evropskou zemí, kde se

hedvábnictví začalo rozvíjet, bylo od sklonku 9. století Španělsko, v té době pod arabskou nadvládou.¹

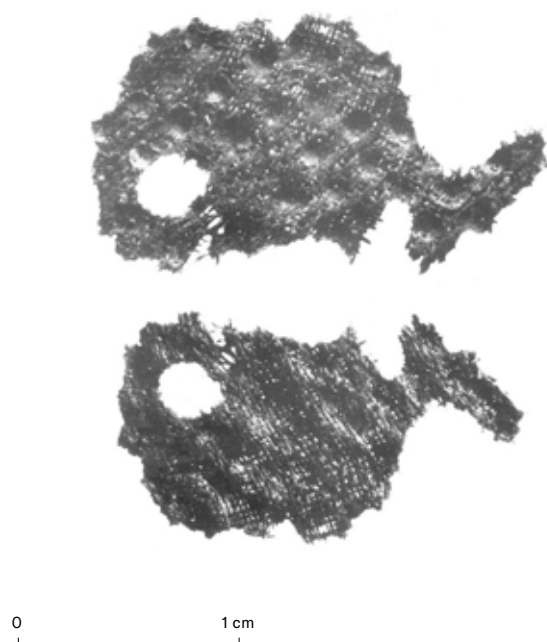
K výrobě vzorovaných hedvábných tkanin byl využíván tažný tkalcovský stav, jehož důmyslný prošlupní mechanismus dovozoval násobné opakování vzoru v šířce tkaniny a práci se vzorujícími útky z různobarevného hedvábí nebo kovových nití. V raném středověku byla oblíbeným typem tkalcovské techniky tzv. *samita*, což byly tkaniny tvořené hlavní osnovou, vaznou osnovou a nejméně dvěma systémy útků zpravidla různých barev.² Hlavními motivy vzoru byly geometrické a rostlinné ornamenty, postavy zvířat (orli, gryfové, lvi, sloni, koně) komponované do řad nebo medailonů a doplněné ozdobným okrajem; znázorňované byly i lovecké scény (viz exkurz 3.8.3).

Cesty hedvábí

Do raně středověké Evropy se hedvábné textilie z asijských dílen dostávaly prostřednictvím Byzantské říše, a to jako významná komodita ve vzájemných obchodních a diplomatických vztazích. Dálkový obchod s luxusními komoditami byl nepochybně pod kontrolou samotných panovníků, zboží bylo primárně určeno pro jejich potřebu a pro příslušníky nejvyšší společenské vrstvy obyvatel. Kromě exkluzivního obchodního artiklu představovaly hedvábné tkaniny i významný nástroj diplomacie a mocenské politiky. Zprávy vážící se přímo k prostředí Velké Moravy nejsou známy, ale podle paralel z okolního raně křesťanského světa můžeme i zde podobnou funkci hedvábí předpokládat.³ Mezi způsoby, jak bylo možné se k vlastnictví hedvábné tkaniny či oděvu také dostat, jistě patřily dary od cizích panovníků v diplomaticko-politické rovině nebo odměny v rámci domácí mocenské politiky. V úvahu rovněž připadá dědictví a věno, kam majetek v podobě luxusních textilií jistě spadal. Důležitou roli sehrávala také stále posilující církev, v jejíž liturgii i hierarchii mělo hedvábí svou významnou roli. Byli to právě církevní hodnostáři, kteří vedle panovníků mohli hedvábnými rouchy disponovat.⁴ Přítomnost hedvábí v církevním prostředí i v nejvyšších patrech společnosti pak dokládají dochované liturgické a relikviářové textilie, stejně jako jejich pozůstatky zachované v elitních hrobech.⁵

Hedvábné a vzorované textilie v mikulčických elitních hrobech

Doklady přítomnosti luxusního zboží jsou v archeologickém bádání spojeny s předměty z pohřební výbavy zemřelého, kam patří i oděv a oděvní součásti nebo funerální textilie (přikrývky, roušky). Evidence pozůstatků textilií v raně středověkých nálezových kontextech je poměrně obtížná, neboť textilie se zachovávají většinou jen ve formě drobných fragmentů zmineralizovaných struktur zachovaných v korozních vrstvách kovového předmětu. Pouze systematický a důsledný průzkum všech nalezených artefaktů může přinést poznatky o používaných textiliích. Jejich podrobný textilně technologický průzkum pak může přinést obecnější poznatky o způsobech výroby a vyspělosti tehdejší textilní produkce

Obr. 231 *Samitum* zachované v blízkosti stříbrného gombíku Mikulčice, interiér 3. kostela, hrob 318

1 K historii hedvábnictví viz např. Kuhn – Zhao Feng eds. 2012; Otavský – Wardwell 2011, 325–347.

2 Březinová – Bravermanová – Bureš Víchová 2018, 20.

3 Vedeler 2014; Poláček 2007b.

4 Vedeler 2014, 56–66.

5 Muthesius 1997; 2004.

Lumír Poláček et al.

Velkomoravské elity z Mikulčic

Hlavní autor: Lumír Poláček

Spoluautoři v abecedním pořadí: Peter Baxa, Šárka Bejdová, Lucie Bigoni, Petra Brukner Havelková, Jaroslav Brůžek, Hana Brzobohatá, Helena Březinová, Sylva Drtikolová Kaupová, Luděk Galuška, Matej Harvát, Marek Hladík, Michal Hlavica, Jiří Hošek, Alexandra Ibrová, David Kalhous, Jiří Košta, Pavel Kouřil, Lenka Kovačiková, Šárka Krupičková, Jakub Langr, Michaela Látková, Jiří Macháček, Marian Mazuch, Estelle Ottenwelter, Rudolf Procházka, Dana Rohanová, Hedvika Sedláčková, Vladimír Sládek, Petra Stránská, Šimon Ungerman, Lucie Valášková, Jana Velemínská, Petr Velemínský, Eliška Zazvonilová

Editoři: Šárka Krupičková, Lumír Poláček

Technická redakce: Zdeňka Pavková

Redakce: Markéta Kamenská, Klára Matulová, Martina Kudlíková, Hedvika Břínková

Překlad a jazykové korektury: Milan Rydvan, Klára Matulová, Jana Fantová

Obálka: Zdeněk Tuka / Atelier Zidlicky

Foto na obálce: gombík z Valů u Mikulčic, hrob 505, foto J. Foltýn

Sazba: Milena Havlíčková, Zdeněk Tuka / Atelier Zidlicky

Grafická úprava a předtisková příprava: Milena Havlíčková, Zdeněk Tuka / Atelier Zidlicky

Tisk: Tiskárna Helbich, a. s., Valchařská 36, 614 00 Brno

Náklad: 500 kusů

Vydal Archeologický ústav AV ČR, Brno, v. v. i.

Čechyňská 363/19, 602 00 Brno

www.arub.cz

Brno 2022

ISBN 978-80-86023-48-9

ISBN 978-80-7524-058-3 (online; pdf)

DOI 10.47382/arub2022-03

Mikulčice a výsledky jejich dlouholetého výzkumu představují fenomén, který má zásadní význam pro poznání životního stylu a identity nejvyšších společenských vrstev Velké Moravy. Žádná jiná archeologická lokalita 9. století v severním okolí středního Dunaje neposkytuje takovou koncentraci dokladů moci, bohatství a křesťanské víry jako Mikulčice. Kniha zprostředkovává nový, multidisciplinární pohled na problematiku velkomoravských elit.